

ТЕРМІНОЛОГІЯ ДОРОЖНЬОГО БУДІВНИЦТВА В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

(на матеріалі монографічного дослідження М.С. Глушка
«Шляхи сполучення і транспортні засоби в українських Карпатах
другої половини XIX — поч. XX ст.»)

У статті проаналізовані терміни дорожнього будівництва західних регіонів України, подані в монографії М. С. Глушка «Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX — поч. XX ст.».

Ключові слова: ДБТл — дорожньо-будівельна термінологія, шляхи сполучення, дорожні споруди.

Кнышенко Н. П. Терминология дорожного строительства в Западной Украине (на материале монографического исследования М. С. Глушко «Пути сообщения и транспортные средства в Украинских Карпатах второй половины XIX — нач. XX ст.»). В статье проанализированы термины дорожного строительства западных регионов Украины, представленные в монографии М. С. Глушко «Пути сообщения и транспортные средства в Украинских Карпатах второй половины XIX — нач. XX ст.».

Ключевые слова: ДСТл — дорожно-строительная терминология, пути сообщения, дорожные сооружения.

Knyshenko N. P. Road-building terminology in Western Ukraine (based on materials of monographikal research by M. S. Glushko Routs and means of transportation in the Ukrainian Carpathians in late XIX — early XX century). There have been analyzed road-building terms of the western regions of Ukraine given in the monograph by M.S. Glushko “Routs and means of transportation in the Ukrainian Carpathians in late XIX — early XX century”.

Keywords: RBT — road-building terminology, transportation routs, road constructions.

Сьогодні поступово відбувається процес повернення українській мові колишніх сильних позицій у галузі забезпечення задовільною національною термінологією всіх сфер суспільного й економічного життя, активно розвиваються термінологічні системи різних галузей науки й техніки, проводиться наукове вивчення цих терміносистем. Загальні проблеми унормування української технічної термінології порушували у своїх роботах відомі науковці: М.Д. Гінзбург, Т.Р. Кияк, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк, Г.В. Наконечна, Н.В. Нікуліна, Т.І. Панько, Л.М. Полюга, Л.О. Симоненко та ін. Усі названі термінологи заперечують, що дослідити нинішній стан та перспективи розвитку наукової термінології не можна, не торкнувшись історії її становлення [1: 3].

В українському мовознавстві недостатньо вивчено період другої половини XIX—початку XX ст. формування ДБТл в Західній Україні. Метою нашої публікації є аналіз західноукраїнських дорожньо-будівельних термінів у зазначений проміжок часу з погляду термінотворення. Одним із важливих джерел для термінознавця в цьому аспекті може слугувати монографічне дослідження М.С. Глушка «Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX — поч. XX ст.».

Дослідник характеризує особливості діалектних народних назв на позначення шляхів сполучення, описаних за розміром, видом покриття, формою, якістю, функціональним призначенням, місцем пролягання, розміщенням стосовно інших географічних об'єктів у підрозділі «Мережа і функціональна роль наземних комунікацій в Українських Карпатах». Важливим у дослідженні є зіставлення назв доріг Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття. Так, сухопутні шляхи сполучення залежно від прохідності ділилися на *їздові* й *стежки*. Їздові у свою чергу ділилися на чотири категорії: *державні, крайові, повітові* та *гмінні* (Східна Галичина, Північна Буковина) та *державні, комітатські, громадські* (Закарпаття). Цікаво, що шляхові сполучення як на території Західної України, так і на Сході називали *трактами* (від лат. *tractus* — волочіння, низка, протяжність) [5: 673], напр., *Карпатський тракт, Підбескидський тракт, Прикарпатський тракт* (Західна Україна), *тракт Харків — Чугуїв, тракт Хабне — Чернівці* (Східна Україна). Оскільки фінансувалися й оснащувалися державні дороги в Західній Україні за кошти державної скарбниці, їх стали називати *царський путь* або *царська дорога* (царська, королівська). У значенні *велика дорога* вживався термін *гостинець*.

Невпорядковані дороги в Карпатах залежно від місця пролягання називали *польовими* або *лісовими*. Дороги, які з'єднували садиби українських горян із центральними сільськими трасами, називали *прогін, вигін* (терміни утворені безафіксним способом, мотивовані дієсловами *прогонити, вигонити*) (на Бойківщині), *вулиця* (на галицькій Гуцульщині).

У гуцулів існували так звані *сутки* (польськ. *sutki* — тісний проміжок між будівлями, тісний і вузький завулок; стик кількох меж [2: Т. 5, с. 485]) для сполучення села з полониною. Гуцульські сутки продовжували пішохідні дороги *плаї* (польськ. *plaj* — стежка); виводиться від лат. *plagus (plaga)* — країна, область [2: Т. 4, с.423]) (ті ж сутки, але без огорожі) та пішохідні стежки *плаїчки* (зменшувальне утворення). Унаслідок лісорозробних робіт виникли дороги під назвою *лісові*.

Наступний аспект опису М.С. Глушка — «Традиційні способи будівництва сухопутних шляхів сполучення, догляд за ними. Дорожні об'єкти». Автор розглядає назви доріг за зовнішніми ознаками й способом прокладення. Він поділяє дороги на *натуральні ґрунтові* (витопані пішоходами, тваринами чи транспортними засобами) та *штучні* (зі спеціальним покриттям). До натуральних у свою чергу відносить *польові* й *лісові* дороги. Як і в Східній Україні, будували й ремонтували дороги на заході України селяни, а ця повинність тут називалася *шарварок* [3: 21] (Бойківщина, Гуцульщина, північна Буковина), *вармищина* (Закарпаття). За нашими дослідженнями, ці два поняття мають такі значення: *шарварок* — через польськ. *scharwark* із сер.-в.-н. *scharwe Ęrk* «барщина» [7: 848]; *вармищина* — польськ. *wara*, пов'язане з *warowac* «пильнувати» [2: Т. 1, с. 330]. Вимощені кам'яні дороги називали *каменна дорога, тверда дорога*, заболочені ділянки *млаки*. Штучні водозбірники носили назву *клявз* (польськ. *klawu* — чудовий, добрий, спор. з рос. *клевый*, яке пов'язане з *клевать* як первісно рибальське позначення місця, де добре

клює риба [2: Т. 2, с. 469]. У зв'язку із залученням іноземних спеціалістів за лісовими дорогами закріпилися назви іншомовного походження *штрайб-лик*, *штрайблїх* (нім. *straße* — вулиця) [6] (Закарпаття), *дельованка*, *дильованка*, *деленівка* (польськ. *del* — дошка, балка, *delowas* — вистилати підлогу дошками) [2: Т. 2, с. 28], *вмтрильована дорога* (польськ. *wytrych* є жаргівливою видозміною німецького власного імені *Dietrich*) [2: Т. 1, с. 385] (Галицька Бойківщина і Гуцульщина). Настил на дорогах робили з колод, які називали *лежухи*, *залози* (Бойківщина), *баланжі* (закарпатська Лемківщина), *попруга*, *покрайниця* (Гуцульщина). Кілки, що з'єднували ці колоди, також називалися по-різному *клинці*, *чопи*, *клини*. Цікавим фактом є те, що в багатьох районах Карпат у значенні *дорога* (центральна сільська дорога з дерев'яним настилом) вживали слово *гребля*. Автор монографії вказує на те, що в українській мові *гребля* має значення *загата*, а українці Карпат її називають так за зовнішньою подібністю. На Гуцульщині вимощені деревом дороги називали *підволоки*.

Канави (зараз *кювети*) називалися *фоси* (на всій території), *рови* (Бойківщина), *шанці* (Закарпаття). Водостічні канали називали *рури*, *спусти* (галицька Бойківщина, Гуцульщина), *чатурні*, *чатурні*, *чотирни* (закарпатська Бойківщина, Лемківщина).

Захисні дорожні споруди в Українських Карпатах *кашиці* носили назву *відбой* на Закарпатті, у деяких районах вони називалися *водоспадами*.

Шляхи часто огорожували дерев'яними *плотами*, що складалися з таких частин: *кіле*, *вориня*, *гужевка*, *пресла*, *підніжки*. На початку ХХ століття заможні селяни стали робити більш міцні огорожі *итахети* (Бойківщина), *итехет* (Гуцульщина). У високогірних селах їх робили із каміння й називали *мури*, *вічні плоти*. На полонинах, сіножатях тощо люди ставили так звані *ворота*, *хвіртки*, *перелази*.

У цьому розділі дослідник подає також діалектні назви дорожньо-будівельного матеріалу (річковий гравій *рінча*) та назв професій в описуваній галузі, наприклад, мостильники доріг деревним хмизом називалися *стельмахи*.

Далі М. С. Глушко дослідив будівництво мостів у підрозділі — «Кладки і мости». Науковець подає назви найпростішого способу для переходу через гірські річки — це дерев'яні пристрої (*ходулі*, *диби*, *ключі*).

Залежно від будови, пропускної спроможності й функційного призначення автор ділить мости на такі групи: 1) *пішохідні кладки*; 2) *пішохідні містки* й *проїзні мостки*. Пішохідні дерев'яні кладки називали *лавка* або *лаука*. Науковець вважає, що ця назва походить із давньослов'янської мови («лава» — у росіян і білорусів, «lava» — у поляків, «лавиця» — у болгар, «lava», «lavice» — у чехів, «lova» — у лужичан, «lovo» — у полабських слов'ян) і за зовнішнім виглядом подібна до хатньої лави. У деяких регіонах (Бойківщина, Гуцульщина) кладки називали *клатка*. Кладки, що важливо, ділилися за видовими ознаками: 1) *бер*, *бир* (галицька Гуцульщина) (С. В. Антонюк значає, що східнослов'янське *берва* етимологічно пов'язане з українським *бервено* (колода), *бервення* (колоди; стовбури та гілляки дерев, нанесені

водою). Очевидно, *бер* походить від давньої назви *колоди* [1: 72]); 2) *кладки із Т- і П-подібними проміжними опорами* (карпатські річки); 3) *ярмова кладка* (Львівська обл.) (метонімічна назва походить від способу кріплення — на зразок ярма). Усі ці лавки мали перила, що називали *рукіймою*, *рукоймою* (закарпатська Бойківщина й Лемківщина), *поручем* (закарпатська Гуцульщина), *поручам*, *поруччям* (галицька Бойківщина), *поручем*, *поручинами* (галицька й буковинська Гуцульщина).

Друга група споруд (пішохідні містки й проїзні мостки) відігравали важливішу роль у системі сухопутного зв'язку горян. Слово *міст* представляють варіанти: 1) *міст*, 2) демінутив *місток*, 3) давньоруське за походженням *бер*. У слов'ян *міст* звучить однаково: росіяни, білоруси, болгари — *мост*, серби, хорвати — *мо́ст*, словенці — *mošt*, словаки, чехи, поляки — *most*. Мости, переважно дерев'яні, залежно від системи ферм ділилися на *балочні*, з *розпорками*, *підкісні* (*арочні*), *підвісні*. Їхні частини називали таким чином: *кашиця* (берегова опора), *медвідь* (проміжна опора) (Гуцульщина), *філер*, *бик* (галицька Бойківщина), *скриня* (Перечинський і Великоберезнянський райони), *паля* (на всій території); *черевики*, *ходаки* (залізні пластини на дубових палях); *баба* (механізм циліндричної форми для забивання паль); *каблуки* (дугоподібні луки); *прогони*, *талпи*, *лігари* (колоди для основного перекриття мостів); *подоушка* (покладені в декілька рядів бруси); *столиць* (перила); *кізлі*, *роги* (крокви на перилах).

Аналіз поданих М. С. Глушком термінів на позначення доріг із погляду термінотворення дозволяє стверджувати, що у ДБТЛ західних регіонів України:

1) у різних діалектах трапляються синонімічні найменування й навіть у межах конкретного діалекту наявна значна кількість різноманітних номінацій того самого поняття, напр.: *дорога*, що з'єднувала садиби українських горян із центральними сільськими трасами — *прогін*, *вигін* (Бойківщина), *вулиця* (галицька Гуцульщина); захисні дорожні споруди — *кашиці* (Українські Карпати), *відбой* (Закарпаття), *водоспад* (у деяких районах); *кладки* — *лавка*, *лаука* (на всій території), *клатка* (Бойківщина, Гуцульщина); лісова дорога — *штрайблук*, *штрайблїх* (Закарпаття), *дельованка*, *дильованка*, *деленівка*, *вигрильована дорога* (галицька Бойківщина й Гуцульщина); колоди — *лежухи*, *залоги* (Бойківщина), *баланжі* (закарпатська Лемківщина), *попруга*, *покрайниця* (Гуцульщина). Особливо характерна синонімія термінів на позначення деталей мостових споруд: перила називали *рукіймою*, *рукоймою*, *поручем*, *поручам*, *поруччям*, *поручем*, *поручинами*; кілки називалися *клинці*, *чопи*, *клинни*; проміжні опори — *медведі*, *філери*, *бики*, *палі*;

2) значній кількості термінів притаманна фонетична варіантність, напр., *чатурні*, *чатурні*, *чотирни*; *бер*, *бир*; *штахет*, *штехет* та ін.;

3) деякі терміни за походженням є латинськими, що перейшли в українську мову через польське посередництво, або німецькими, напр.: *тракт* (від лат. *tractus*), *штрайблїх* (нім. *straße*), *дельованка*, *дильованка*, *деленівка* (польськ. *del*, *delowas*), *вигрильована дорога* (польськ. *wytrych*);

5) певна частина термінів поширена на всіх територіях, що стало передумовою їх увіходження до нормативної системи сучасної української технічної термінології, напр.: *баба, бик, паля, подушка, арочні, балочні, підвісні* (мости) тощо;

6) незначна кількість термінів лише фонетично відрізняється від сучасних, пор.: *кіле — кілок, підніжки — підніжжя, відбой — відбій, каменна — кам'яна (дорога)* тощо;

7) частина термінів поступово вийшла з активного вжитку: *вориня, прес-ла, рукійма, лежуха, бер, штахет* тощо, замість них у сучасній українській мові вживаються терміни *жердина, перила, колода, міст, огорожа*;

8) у народному лексиконі на позначення шляхів сполучення використовується значна кількість метафоричних і метонімічних утворень: *баба, баран, бик, диби, каблук, кізли, ключі, кривулі, медвідь, подушка, роги, ходулі* тощо;

9) окремі терміни — демінутивні назви, утворені за допомогою характерних для цього процесу суфіксів *-ок, -к*: *кілок, місток, мосток, плаїчка*.

Оскільки будівництво й ремонт доріг в Українських Карпатах утруднені великою кількістю заболочених місць, гірськими масивами, водними мережами, на зазначеній території побутували характерні тільки тут способи облаштування дорожніх об'єктів. Це, очевидно, і стало причиною того, що термінологія в цих районах є значною мірою народною автохтонною. Ця розвідка не вичерпує усього комплексу питань, пов'язаних із українським термінотворенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Антонюк С. В.** Народні назви шляхів сполучення Ровенщини / С. В. Антонюк // Українська мова. — 2009. — № 3. — С. 72–82.
2. **Етимологічний словник української мови** : в 7 т. / [гол. ред. О. С. Мельничук]. — К. : Наук. думка, 1982–2003. — Т. 1–6.
3. **Історія держави і права України** / Чайковський А. С., Батрименко В. І., Зайцев Л. О. та ін. ; за ред. А. С. Чайковського. — К. : ЮрінкомІнтер, 2003. — 512 с.
4. **Симоненко Л. О.** Українська наукова термінологія: стан і перспективи розвитку / Л. О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць. — К. : КНЕУ, 2001. — Вип. IV. — С. 3–8.
5. **Словник іншомовних слів** / За ред. О. С. Мельничука. — К. : Голов. ред. УРЕ, 1975. — 776 с.
6. **«Словники України» on-line** : Українсько-німецький перекладний словник [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://translate.ua/uk/on-line?MainDirect=ukrainian-german&count_show=1.
7. **Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / М. Фасмер. — М. : Прогресс, 1964–1973.